

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI, CLUJ-NAPOCA

FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE

ȘCOALA DOCTORALĂ „ISTORIE. CIVILIZAȚIE. CULTURĂ”

- DINCOLO DE ARHITECTURA MILITARĂ.**
- MICI DESCOPERIRI ȘI UTILIZAREA SPAȚIULUI ÎN CASTRELE
ROMANE DIN DACIA**
- REZUMAT -**

Conducător științific:

Conf. univ. dr. Florin-Gheorghe FODOREAN

Candidat:

Ștefania DOGĂREL

Cluj-Napoca

2025

Lucrarea de față este structurată în zece capitole, pe principiul de la macro la micro, ușurând de fapt urmărirea conceptelor de bază ale temei. Primele trei capitole sunt toate, într-un anumite fel, capitole introductive pentru următoarele trei, dedicate fiecărui studiu de caz în parte. Capitolul de concluzii și remarci vine în completarea concluziilor individuale asociate fiecărui castru tratat anterior, ultimele trei capitole fiind, într-o oarecare măsură, anexe.

Lucrarea de față tratează descoperirile mărunte, small finds, și își propune să identifice diferitele utilizări ale spațiilor dintr-un castru roman, în principal cu ajutorul acestor dovezi materiale și a ansamblurilor de descoperiri. Mai precis, este vorba de o comparație între diviziunea fizică a spațiului, utilizarea acestuia așa cum apare în sursele antice și așa cum a fost înțeleasă și acceptată până recent, cu descoperirile din aceste spații, care uneori pot fie să contrazică, fie să completeze cunoștințele noastre despre activitățile concrete în care se angajau soldații. Accentul este pe segmentul de nord-vest al limes-ului dacic, mai exact pe castrele auxiliare Bologa și Buciumi și pe castrul legionar Turda-*Potaissa*. Toate trei sunt reprezentative pentru limes-ul dacic în secțiunea sa cea mai complexă, fiind puncte de apărare de-a lungul a două dintre cele mai importante artere ale provinciei Dacia: drumul de limes și drumul imperial.

Întrucât majoritatea așezărilor civile romane sunt suprapuse de localități moderne, se cunosc prea puține lucruri despre latura urbană a Daciei, ceea ce face ca studiul frontierei romane să fie un domeniu atât de popular. Așadar, importanța prezentei lucrări provine, în primul rând, din readucerea la viață a unui ansamblu de descoperiri, dintre care unele deja publicate – uneori interpretate greșit –, dar și a celor care nu au fost considerate demne de publicare. Tradiția studiilor tipologice și a cataloagelor de descoperiri lasă din ce în ce mai mult loc analizei ansamblurilor de descoperiri, precum și studiului bunurilor „consumate”, mai degrabă decât al celor „prodate”. În plus, prezentul studiu aduce cercetarea armatei romane din Dacia pe aceeași cale începută în urmă cu câteva decenii de către cercetătorii occidentali, care au mutat atenția de la o abordare pozitivistă a artefactelor la interpretări procesuale și post-procesuale.

Astfel, analizând ansamblurile de descoperiri în context, spațiu cu spațiu și clădire cu clădire, am urmărit crearea unui plan de castru funcțional pentru fiecare dintre studiile de caz, bazat pe diferite activități și persoane implicate, așa cum se reflectă în modelele de distribuție a

descoperirilor. Această abordare, inspirată de cercetări similare utilizate pentru Pompeii, Britannia, limesul renan și cel dunărean, este încă destul de neobișnuită pentru Dacia romană.

Metodologic, studiul este conceput ca o comparație între etichetele funcționale ale spațiului și activitățile desfășurate acolo, așa cum pot fi înțelese prin intermediul materialului arheologic, în special al descoperirilor mărunte. Astfel, primul pas a fost contextualizarea temei: în studiul provinciei Dacia accentul s-a mutat doar recent către utilizarea artefactelor pentru a crea ceea ce pot fi numite povești de viață cotidiană. De aceea, printre temele abordate aici se numără prezența femeilor și a altor civili, dovezi ale îngrijirii personale sau diferite meșteșuguri practicate în interiorul castrilor, teme ce au fost toate supuse investigațiilor în trecut, dar separat și nu întotdeauna în raport cu contextul fizic al descoperirilor.

Următorul pas a fost construirea unui corpus de artefacte și a unor ansambluri de distribuție a descoperirilor, ceea ce a facilitat vizibilitatea răspândirii lor pe întreg perimetrul castrilor. Pentru acestea m-am bazat în mare parte pe materiale deja publicate, ce au fost reanalizate și identificate corect atunci când a fost cazul, apoi reorganizate și recontextualizate, iar detaliile tehnice ale săpăturilor au trebuit compilate cu locul de descoperire dat pentru fiecare artefact (de obicei sub forma „secțiune, metru, adâncime”) pentru a asigura crearea a ceea ce Penelope Allison numea modele „pseudo-GIS”. Acestor piese deja publicate li s-au adăugat un nr de 919 piese provenite din castrul de la Bologa, grupate în catalogul final, din care 760 provin din săpăturile mai recente de la praetorium (campaniile 2012-2024), pe când 159 sunt piese non *vidi* provenite din cercetările lui Nicolae Gudea în același castru în perioada 1967-1976 și omise de acesta de la publicare.

Într-un final, modelele pseudo-GIS au fost analizate și interpretate cantitativ și calitativ, pentru identificarea unei utilizări reale a spațiului din care provin. Rezultatele așteptate nu au fost întotdeauna și întâlnite, datorită mai multor factori, cum ar fi o publicare deficitară și selectivă a materialului, precum și o descriere lacunară sau chiar lipsă a locului de descoperire în multe cazuri. Aceasta este, deci, principala limitare a acestui studiu, faptul că el prezintă doar un instantaneu al vieții pe limes-ul dacic în secolele II-III.

Cadrul lucrării este și el împărțit în subteme. Pornind din exterior în interior, am început prin a defini spațiul. Principalele surse primare ce descriu amenajarea unui castru sunt Pseudo-Hyginus, Polybius, Josephus și Vegetius, ale căror scrieri au rămas mult timp soluții la îndemână

în identificare diferitelor clădiri pe baza amplasării sau a planimetriei. Pornind de aici și împreună cu rezultatele disponibile la momentul respectiv, lucrarea lui Harald von Petrikovits, *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit* (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 56, 1975), oferă de asemenea un plan tipic de castru legionar, cu o localizare standard a fiecărei clădiri, lucrare ce a fost mult timp un instrument de lucru în trasarea planurilor de castru. Utilizarea efectivă a acestor spații a fost de asemenea supusă presupunerilor sau unor aprecieri preconcepute, precum interzicerea accesului femeilor.

Printre cercetătorii ce și-au propus o schimbare de paradigmă se numără Rikke Giles (*Roman Soldiers and the Roman Army. A Study of Military Life from Archaeological Remains*, Oxford, Archaeopress, 2012) și Penelope Allison (*People and Spaces in Roman Military Bases*, Cambridge, Cambridge University Press, 2013). În primul caz, autoarea își propune identificarea celor mai dese activități ce au loc în castru pornind de la distribuția de small finds, pe când Penelope Allison se concentrează mai degrabă pe persoanele implicate în viața de zi cu zi din castru, într-o abordare similară ca metodologie, având însă ca instrument de lucru cartările pseudo-GIS amintite anterior. Astfel, lucrarea de față urmează aceste modele de lucru, plecând de la presupunerea că dincolo de etichetele de funcționalitate – *principia*= comandament, *praetorium*= reședința comandantului – spațiul poate fi împărțit în funcționalități mai precise, precum, spații domestice (inclusiv pentru dormit și cazare), spații administrative, spații de lucru și de depozitare, spații de petrecere a timpului liber și spații pentru îngrijire corporală, toate acestea fiind deschise de asemenea civililor și având grade diferite de acces.

Definirea spațiului e urmată de definirea activităților. Acestea au fost gândite în șase categorii largi: activități militare, domestice, preocupare pentru securitate, petrecere a timpului liber, îngrijire corporală și prezența femeilor și a copiilor. Organizarea lor în această ordine nu a fost aleatorie, ci cu scopul de a ilustra activitățile dintr-un castru de la cele mai evidente – militare și administrative – la cele mai puțin așteptate, precum prezența feminină. Fiecărei categorii i-a fost dedicată o secțiune amplă, atât descriptivă cât și justificativă.

Acestei secțiuni îi este complementară cea privind obiectele utilizate. Grupate în funcție de activitatea căreia îi corespund, și aici fiecare categorie de piese a fost amplu tratată, cu o atenție specială acolo unde a fost necesar, cum ar fi în cazul fibulelor, al hipposandalelor sau al

obiectelor feminine. Această secțiune se încheie cu un tabel ce cuprinde informația sistematizată în forma activitate – tipuri de piese asociate – tip de spațiu sugerat.

Următoarele trei capitole sunt dedicate studiilor de caz. Primul castru tratat aici, în ordinea complexității, este cel de la Bologa. Cinci subcapitole cuprind informațiile tehnice esențiale înțelegerii situației rezultate din analiza modelelor de distribuție a pieselor. Cea mai relevantă tehnicalitate, din acest punct de vedere, este modalitatea în care s-a realizat cercetarea în acest castru. Săpăturile arheologice întreprinse de Mihail Macrea și ulterior de Nicolae Gudea par să fi urmat o agendă de lucru bine stabilită, mai precis trasarea planului castrului, iar colectarea materialului cu locul de descoperire precis marcat nu a fost întotdeauna o prioritate. Acest lucru a reprezentat una din problemele studiului de față, astfel că multe piese au trebuit ignorate. Cercetările întreprinse de Felix Marcu la *praetorium*, în schimb, au adus rezultate de natură să schimbe radical planul propus inițial de Nicolae Gudea, identificând o planimetrie mult mai complexă decât se credea inițial, cu două faze de lemn și trei de piatră, din care ultima pare să indice mai degrabă o construcție cu caracter industrial decât domestic, cu atât mai puțin de reședință a unui comandant. Materialul provenit din aceste cercetări, mai precis campaniile 2012-2024, a fost colectat corespunzător și a putut fi inclus în lucrarea de față, reprezentând o parte integrantă din caracterul inovativ al lucrării.

Subcapitolele următoare tratează distribuția diferitelor categorii de piese în spațiile castrului, în formă tabelară, textuală, cât și sub forma unor modele pseudo-GIS, și interpretarea lor. Astfel, în primele decenii ale existenței castrului, deoarece a fost construit la scurt timp după cucerirea provinciei de către împăratul Traian, atât arhitectura, cât și cultura materială indică o trupă mică, posibil doar un detașament (*cohors I Ulpia Brittonum*), al cărui rol este de a pregăti terenul pentru o viitoare bază militară mai robustă și de a oferi o primă încercare de a securiza frontiera nou construită. Spațiul este auster, preponderent de locuire, dar o locuire cu caracter temporar și cu un grad de acces destul de larg, având în vedere că femeile par a fi prezente în aceste spații încă din această fază, fără însă a se confirma locuirea lor în castru.

Câteva decenii mai târziu, probabil în timpul domniei împăratului Hadrian, garnizoana este înlocuită cu două trupe de infanterie (*cohors II Hispanorum* și *cohors I Aelia Gaesatorum*). Acum Imperiul se confruntă cu unele provocări, deoarece noul împărat a rămas cu o moștenire vastă și oarecum turbulentă de la predecesorul său în mai multe regiuni: tulburări la granițele

Germaniei, Britaniei și Mauritaniei, precum și revolte în Cappadocia și Iudeea și cele ale sarmaților și roxolanilor. Acestea din urmă au dus la decizia drastică de a abandona părți din provincia dacică și de a consolida granița de vest, de unde și necesitatea unei garnizoane duble în mai multe castru, inclusiv la Bologa. Castrul este construit încă din pământ și lemn, dar cu un spațiu ușor mărit spre sud și est. De acum se observă o creștere substanțială atât a numărului, precum și a diversității pieselor utilitare, lucru valabil nu doar pentru barăci, ci și pentru reședința comandantului. Reconstruită acum în piatră, aceasta începe abia acum să-și contureze aspectul tot mai pregnant de locuință. Gradul de acces în castru nu suferă modificări substanțiale.

În a treia și ultima fază, la începutul secolului al III-lea d.Hr., întregul castru este reconstruit în piatră, cu doar mici modificări în dimensiuni. Probabil această renovare este în concordanță cu situația generală din provincie, când un eveniment notabil trebuie să fi fost vizita anunțată a împăratului Caracalla (213 d.Hr.), declanșându-se o serie de pregătiri, printre care consolidarea, dar și înfrumusețarea limesului. Castrul de la Bologa a continuat să existe până la abandonarea provinciei. Această scurtă perioadă de aproximativ o jumătate de secol a fost extrem de tulburată, în provincia Dacia numeroase fortificații din lemn sunt reconstruite din piatră, este vizibilă o mișcare mai mare a trupelor și, odată cu acestea, se fac mai multe încercări de a securiza o graniță din ce în ce mai periculoasă. Pe acest fond au apărut și numeroase probleme economice, armata fiind o instituție foarte costisitoare. Toate acestea sunt vizibile în utilizarea spațiului la Bologa, unde se află acum aceleași două unități, nevoite să coexiste într-un spațiu ce pare tot mai înghesuit de corvezi. Cu toate acestea, singura clădire care a suferit modificări arhitecturale vaste a fost reședința comandantului, care în cele din urmă și-a pierdut complet funcția principală și pare să fi fost transformată treptat într-o *fabrica*, chiar dacă este posibil să nu fi fost desemnată oficial ca atare de către armată (prezentă sau nu la acea vreme în garnizoană). Situația *praetorium*-ului de la Bologa nu este unică, o analogie foarte apropiată din acest punct de vedere fiind la Vindolanda. Aici, diferențierea dintre *praetorium* și *fabrica* a fost cu timpul aproape complet abandonată, acceptându-se posibilitatea ca cele două funcții să fi putut coexista în același spațiu. Accesul în castru pare în continuare să fie relativ deschis, cu preponderență în *praetorium*, unde, dacă acceptăm transformarea sa în atelier, cu siguranță libertatea de mișcare nu mai este supusă unei monitorizări scrupuloase.

Capitolul V este dedicat castrului auxiliar de la Buciumi. Ca și în cazul Bologii, tehnicalitățile cele mai relevante privesc înțelegerea metodologiei de selecție a pieselor.

Cercetările sistematice începute în 1963, continuate până în 1976 și apoi reluate, sporadic și cu caracter de salvare în anii 2000 în contextul unor lucrări de conservare și restaurare (ex. la *principia*), au dus la identificarea a două faze și mai multe subfaze de construcție a castrului. Cu toate acestea, materialul selectat de autori pentru publicare reprezintă de multe ori doar categoriile speciale și, mai mult, informațiile privind locul de descoperire sunt deseori minimale. Din acest motiv, descoperirile nu au mai putut fi împărțite pe nivele de locuire, iar o evoluție în timp a utilizării spațiului nu a putut fi mai clar conturată.

În cazul castrului de la Buciumi, modelele pseudo-GIS conturează un spațiu ușor mai echilibrat din punct de vedere al utilizării, chiar dacă aproape la fel de înghesuit și cu caracter multi-funcțional ca și în cazul Bologii. Separația spațiilor de locuit și de lucru este mai vizibilă în cazul barăcilor, fără însă ca asta să ducă și la standarde de viață mai înalte. Și aici preponderente sunt piesele utilitare, precum cele pentru metalurgie, și doar apoi piese de echipament militar sau alte obiecte de uz cotidian. *Principia* nu a fost cercetată exhaustiv, însă în stadiul actual prezintă o analogie bună cu Elginhaugh, unde indiciile unui atelier metalurgic au fost de asemenea surprinse în unele încăperi de pe laturile lungi, probabil *armamentaria*. Praetoriul, deși aproape gol de descoperiri, pare să fi reținut rolul exclusiv de reședință a comandantului. În același timp, băile adiacente nu trebuie să fi fost neapărat pentru uzul exclusiv al comandantului, o situație similară fiind întâlnită la Vindolanda, unde praetoriul devine un adevărat centru de întâlnire și socializare atunci când i se adaugă băile, în secolul IV. Clădirilor C1 și C2 li s-a atribuit un caracter rezidențial la descoperire, în timp ce C5 și C6 se credea că sunt *horrea*. Deși planimetria indică în această direcție, nu au rezultat suficiente dovezi materiale din aceste zone pentru a duce la vreo concluzie.

Prin urmare, se poate spune că utilizarea barăcilor B1, B3 și B6 era ca spații de dormit și cazare, cu un acces oarecum restricționat. Barăcile B2, B4 și B5 erau destinate depozitării și lucrului, cel mai probabil cu acces permis doar celor care lucrau aici. Văzând cât de puțină disponibilitate pentru spații domestice există în *praetentura*, putem presupune că barăcile din *retentura* erau destinate cazării, dar aceasta rămâne doar o presupunere. Pe baza exclusivă a dovezilor disponibile, putem presupune că accesul general în *principia* era restricționat; camera F ar fi putut fi într-adevăr un birou administrativ, iar camera C *aedes*-ul, în timp ce camera H indică mai degrabă un spațiu de depozitare și lucru. Praetoriul, cum am spus, este doar reședință privată, iar întrucât nu s-au găsit obiecte asociate cu petrecerea timpului liber la băi, putem

presupune că acestea funcționau în primul rând ca spații de igienă; având în vedere legătura lor cu praetoriul, accesul trebuie să fi fost permis oricui era acceptat de comandant.

Capitolul VI este dedicat castrului legionar de la Turda. Și aici, ca și la Buciumi, diferitele faze de reconstrucție sau reamenajare nu au putut fi corelate cu schimbări în utilizarea spațiului, motivul fiind același, anume cercetările întreprinse la momente diferite și colectarea selectivă a *small finds*, după metodologii de înregistrare diferite. Cu toate acestea, în cele trei zone de interes pentru lucrarea de față (*thermae*, *principia* și barăcile din *praetentura sinistra*), materialul colectat a putut fi plasat deseori cu precizie în diferitele camere ale clădirilor, ceea ce crește substanțial relevanța interpretărilor.

Astfel, observația generală care ar trebui făcută despre *Potaissa* în acest moment este cât de canonic este respectată utilizarea spațiului. Legiunea pare să respecte etichetele funcționale ale fiecărei clădiri, parțial datorită rigorii impuse rangului lor, dar și pentru că se bucurau de o suprafață mult mai mare pentru a-și putea desfășura viața de zi cu zi în spații de activitate separate. Barăcile din *praetentura sinistra* sunt exclusiv spații de cazare, în același mod în care la *principia* se întrepătrund aproape proporțional activități administrative (în zonele de birouri) cu cele domestice și de petrecere a timpului liber (în *scholae* și în zonele de gărzi) și cu cele de lucru și depozitare (în zonele de acces înspre *via principalis*). *Thermae*-le de la *Potaissa* prezintă de asemenea îmbinarea spațiilor de igienă și de socializare de care vorbesc autorii antici, cu mențiunea că nu se poate vorbi de o frecventare a lor doar pentru relaxare, ci și pentru întreținere și curățenie. În ceea ce privește prezența femeilor, este dificil de spus dacă cele din *principia* erau prostituate, funcționare (acele *a manu* întâlnite în diferite birouri publice la Roma și Ostia) sau bucătărese și femei de serviciu, la fel cum cele de la băi se puteau afla acolo atât la îmbăiat, cât și la lucru. Cert este că accesul în castrul de la *Potaissa* nu este atât de limitat pe cât s-ar aștepta de la un castru de legiune, ci prezintă mai degrabă o intensificare proporțională cu rolul canonic al spațiului, mult mai vizibilă decât în castele auxiliare.

Se pot trasa, astfel, câteva observații finale. În cele două caste auxiliare este clar că spațiul este o caracteristică arhitecturală, aproape un construct social, o necesitate și nu definește un loc destinat unei anumite activități. Soldații folosesc și reutilizează tot ce pot, inclusiv spațiul, înghesuind multiple activități cotidiene în barăci, iar când acestea nu mai sunt suficiente, se îndreaptă către alte spații, chiar mai improprii, precum praetoriul de la Bologa, care, la un

moment dat, pierde complet rolul său rezidențial. Acest lucru demonstrează că etichetele funcționale sunt adesea simple etichete, deoarece planimetria aparentă pe care s-au bazat inițial acestea se estompează în lumina ansamblurilor de descoperiri.

Dimpotrivă, spațiul castrului legionar de la Turda este utilizat destul de corect, conturându-se astfel imaginea unei unități foarte organizate, în cadrul căreia fiecare activitate beneficia de un spațiu adecvat și, de asemenea, fiecare spațiu deținea o funcție clară. Discrepanțele dintre soldați și ofițeri nu sunt foarte marcante, existând puține diferențe cantitative și calitative vizibile între gradele militare. Aceeași atitudine ce se observă în utilizarea spațiului se poate observa și în abandonarea sa: este clar că legionarii au părăsit castrul într-un mod organizat și sistematic, de unde tot ce avea valoare a fost recuperat, pe când auxiliarii lasă în urma lor mult din ceea ce, până la urmă, ajunsese să aibă valoare doar ca material reutilizabil. Cu toate acestea, deși legiunea trăia în condiții mai bune decât auxiliarii, în interiorul aceleiași trupe, caracterul practic și adaptabilitatea armatei sunt cele care, în general, transpar. Se pot observa mici diferențe, dar nu într-o măsură care să indice o viață soldățească umilă, în contrast cu extravaganta ofițerilor. Prin urmare, utilizarea spațiului era evolutivă și se putea schimba semnificativ, influențată de starea politică a imperiului și de cerințele sale militare.

Catalogul și planșele finale ilustrează piese nepublicate, prelucrate de autoare, rezultate din cercetările din 2012-2024 de la praetoriul de la Bologa. O serie de piese non vidi, descoperite în alte zone ale aceluiași castru de către Nicolae Gudea și nepublicate de acesta, au fost de asemenea incluse în catalog.